

Barabási Albert-László (2010). *Villanások. A jövő kiszámítható.* Ford. Kepes János, Budapest: Nyitott Könyvműhely

„S én biztosíthatom önt afelől, sir, hogy énelőttem legkedvesebb látvány a folyamatban lévő munka.
– Igazán? Mr. Tatrangi! Én önnek szerencsét kívánok. [Az Ön felesége] igazi amerikai hölgy.
– Székely, székely! – szólt rátarti büszkeséggel Dávid.”

Jókai Mór: A jövő század regénye, 1872¹

A mottót egyrészt az indokolhatja, hogy az ott megszólaló hölgy, illetve férje – akárcsak Barabási Albert-László – székely, akinek a teljesítménye és a mentalitása számos amerikainak is imponál. Másrészt: az idézet Jókai Mórtól származik, aki a jövőt „előrejelző” futurisztikus, illetve történelmi témákról egyaránt szeretett mesélni. Az idézett regényében például Habsburg Árpád király (és mellesleg császár) budapesti székhelyéről irányítja a Monarchiát, miközben a főhős, a repülőgépet feltaláló zseniális székely, Tatrangi Dávid szinte egymaga legyőzi a Nihil birodalmát, tehát Oroszországot, illetve megtalálja a magyarok még a honfoglalás előtt elvesztett ágát.

Az analógia azonban itt már kezd kifáradni: Jókai szépíró volt, tehát munkája lényegét alkotta a mesemondás (legalábbis, az ő korában még így volt); Barabási viszont tudós, tehát számára műfaji korlátai átlépését vagy megújítását jelenti a narratív kifejtés dominanciája (hogy ez pontosan mit is jelent, arra a recenzió egy későbbi pontján visszatérek). Az előző mondatban nem véletlenül használtam az általános „tudós” kifejezést, mivel ennél szűkebb egyszavas meghatározást nehéz nyújtani. Barabási ugyanis, hivatalos képzettségét tekintve fizikus, eredményeit és gondolatait azonban inspirálónak találják a természet- és társadalomtudományok széles körében; munkásságát leggyakrabban a hálózatelmélet (*network theory*) kifejezésével címkézik fel, s amely maga is eleve interdiszciplináris megközelítés.

A hálózatelmélet általános jellemzőire azonban nem akarok részletesebben kitérni, részben kompetenciám és a terjedelem korlátai miatt, részben pedig Albert Fruzsina kollégám a *socio.hu* jelen számának megjelent írásának köszönhetően.² A recenzió hátralévő része egyrészt Barabási könyvének³ sajátos narratív stílusával, másrészt a társadalmi jelenségek előrejelezhetőségének a problémájával foglalkozik – szerzőnk szokását követve a két kérdéskört nem az írás külön-külön szekvenciáiban, hanem integráltan kifejtve.

A történetekről ugyanis nem elegendő azt megjegyezni, hogy ezek teszik ki a *Villanások* terjedelmének – szó szerint – túlnyomó részét. Ennél is többről van szó, mivel ezek a narratívák nem (csak) a színesítés szerepét töltik be, nem csak illusztrálják a könyv gondolatmenetét, hanem maguk ezek a történetek tartalmazzák a gondolatmenetet, annak minden egyes eleme egy-egy történet – vagy a számos „folytatásos” történet egy-egy újabb epizódja – részeként tűnik fel.

Az első fejezet például, egy 8 soros felvezetés után egy bizonyos Haszan Elahi történetével folytatódik, 209 sorban; majd egy 54 soros fejtegetés következik a könyv központi gondolatmenetéről, s ezen belül egy 12 soros bekezdés kifejezetten a Haszan-történet kommentárja; majd 56 soron keresztül folytatódik Haszan története. A fejezet utolsó, 134 soros részlete formailag általános fejtegetés, bár be van építve két rövidebb, egyenként 8-10 soros történet, valamint számos utalás az eddigi, illetve a később következő történetekre; csak ebben az utolsó részben 9 alkalommal szerepel Haszan Elahi, és 4 alkalommal Székely (Dózsa) György neve (11-24.). Hasonló arányok és hasonló struktúra jellemző a könyv többi, páratlan számozású fejezetére.

A második fejezetben, majd ezt követően a könyv mind a 14, páros számozású fejezetében, összesen mindegy nettó 80 oldalon *Dózsa György története* olvasható. A betét-elbeszélés Rómában kezdődik, ahol Bakócz Tamás esztergomi érsek, bár esélyesnek

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

¹ Az 1993-as Kalligram-kiadásban a 221. oldalon.

² Albert Fruzsina (2012) „Kapcsolatok hálójában”, *socio.hu*, 3: 14–17.

³ A továbbiakban: *Villanások*. A külön megjelölések nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

tartották, elbukta a pápaválasztást. Mintegy kárpótlásként – és a Rómából való eltávolítás ürügyeként – megbízást kap keresztes hadjárat szervezésére az oszmán birodalom ellen. A sereg vezetésével egy alulról jött, a végvári küzdelmekben hírnevet szerzett székely vitézt, Dózsa Györgyöt bízza meg, s felhatalmazza arra, hogy seregébe akár jobbágyokat is befogadjon. A toborzás váratlanul sikeresnek bizonyul, tízezerrel csatlakoznak a keresztesekhez a parasztok. A nemesség nyugtalanul figyeli a toborzást, majd akadályozni próbálja, végül fegyveresen is fellép ellene. Az események eskalálódása nyomán a keresztes hadjáratból végül parasztfelkelés lett, az ismert végkifejlettel.

Legalábbis *a magyar olvasók által ismert* végkifejlettel.

Haszan Elahi amerikai állampolgárságú médiainstalláció-művész, aki egy átlagemberhez képest hihetetlenül sokat utazik szerte a világban. Ennek – és „természetesen” nevének – köszönhetően a 2011 utáni Egyesült Államokban szinte természetesen a belbiztonsági hatóságok látókörébe került. A művész végül úgy reagált a magánszférájában való folyamatos hatósági kurkászásra, hogy mintegy kiiktatta azt: honlapot hozott létre, amelyen követhető, merre jár éppen, hihetetlen részletességgel, többtízezer feltöltött kép és dokumentum segítségével rögzítette – és bárki számára kutathatóvá tette – az életét (19-20.). A *Villanások* megközelítése számára Elahi egyszerre vált a kivétellé – hisz’ szinte senkinek sincs ennyire dokumentált és nyilvánossá tett élete – másrészt, paradigmátikus esetté, hisz’ – a mind több helyen megjelenő kamerák, a magunkkal hurcolt mobilok, a bankkártyahasználat, stb. stb. következtében – valamennyiünk élete mind inkább követhetővé válik. Követhető és ezáltal előrejelezhetővé.

És ezáltal előrejelezhetővé? Időnként Barabási is óvatosságra inti olvasóját – s egyúttal saját magát is –, mint például: „Mielőtt továbblépnénk, hadd tisztázzam, hogy alapvető különbség áll fenn aközött, hogy mit teszünk, és mennyire vagyunk kiszámíthatók.” (218.) Túl azon, hogy ez a figyelmeztetés kötete utolsó harmadában kerül csak elő, Barabási mintha félre is értené saját magát. Legalábbis úgy tűnik abból, ahogy az idézett mondatot folytatja: „Ami cselekvéseinket illeti – hogy mekkora távolságokat utazunk, hány e-mailt küldünk, milyen sokszor telefonálunk –, ott hatványeloszlással találkozunk, ami azt jelenti, hogy egyesek lényegesebb aktívabbak, mint mások. Több üzenetet küldenek, messzebb utaznak. Ez azt is jelenti, hogy mindig vannak kivételes esetek – számíthatunk rá, hogy van néhány olyan ember, mint Haszan, aki rendszeresen több száz vagy több ezer kilométert utazik.

Cselekedeteink előrejelezhetőségében azonban, nagy meglepetésünkre, a hatványeloszlás helyett Gauss-eloszlással találkozunk. Ez azt jelenti, hogy akár egy három kilométeres körzetre korlátozzuk életünket, akár naponta több tucat kilométert vezetünk, gyorsvonattal, vagy éppen repülőgéppel járunk munkába, ugyanúgy előre kiszámíthatóak vagyunk, mint bárki más. És amikor egy problémában a Gauss-eloszlás dominál, a kivételes esetek ki vannak zárva... Olyat se hallottunk még, hogy két kilométer magas alakok sétáljanak az utcákon. Minden különbözőségünk ellenére tartózkodási helyünket illetően [kiemelés tőlem – D. Cs.] mindannyian ugyanolyan kiszámíthatóak vagyunk, és a statisztika rendíthetetlen törvényei kizárják az olyan egyének létezését, akik szembemennének ezzel a trenddel.” (218-219.) Majd ismét az „*egyetlen kivétel*”, tehát Haszan Elahi esete következik (219-222.).

Többszörösen nem értem a fenti gondolatmenetet. Ha nem torpanunk meg az ijesztően matematikai „Gauss-eloszlás” kifejezéstől, akkor a fentieket úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az előzmények ismeretében fizikai mozgásunk, aktuális tartózkodási helyünk *nagy valószínűséggel* megjósolható. Az idézetet közvetlenül megelőző kutatás mintájában például az esetek 93%-ban tudták megjósolni a vizsgált személyek tartózkodási helyét (218.). A maradék 7% valóban nagyon kevés, de ezt erős túlzás úgy interpretálni, hogy „*a kivételes esetek ki vannak zárva*” (219.). Arról nem is beszélve, hogy nem matematikai képletek határozzák meg, hogy mit tartunk „kivételesnek” hanem a – társadalmi – viszonyítási alapok és értelmezési sémák. „*Két kilométer magas alakok*” valóban nem sétálnak az utcákon, de *két méteres* magasság is elég ahhoz, hogy valakit „kivételesen magasnak” tartsanak; a 20. század elején a világ szinte valamennyi országában elég lett volna 185 centi is a „kivételesen magassághoz”; az 1950-es, 1960-as években egy nem túl magas európai vagy észak-amerikai „magas” lett volna Japánban, de azóta ott is jelentősen nőtt az átlagmagasság; egy 140 centis kislányt senki sem tart magasnak, amíg ki nem derül, hogy csak hétéves, stb. stb.

Barabási persze *nem mindig* csak a fizikai mozgással és tartózkodási hellyel számol, de szinte mindig számokká alakítható, tehát kvantitatív mutatókkal dolgozó kutatásokra és példázatokra támaszkodik. Ha kvalitatív szempontokat próbál gondolatmenetébe építeni, kevésbé meggyőző (időnként bevallottan, lásd a „*fontossági sorrendek felállításának*” kísérletét, 133-142.). Pedig mindannyian tudnánk példákat sorolni a személyekről, akik nap mint nap ugyanarra a munkahelyre mentek be, s mégis egyre

kiszámíthatatlanabbá vált a cselekvésük, vagy nap mint nap ugyanabba a lakásba, ugyanazon családhoz tértek haza, aztán egyszer csak sokkolják az ismerőseiket a bejelentéssel, hogy elválnak. Orwell regényében – az 1984-ben – olyan szintű ellenőrzést vizionált, amely még Barabási jövőképénél is erősebb, nevezetesen, hogy még a lakásban is kamerák figyelték a főhőst, s a hatalom nem hogy a tömegkommunikációt, de még a nyelvi sémákat is ellenőrzése alá vonta – de egyesekben még ebben a „kiszámítható” világban is megfogant a rendszerrel való szakítás gondolata.

Hogy milyen viselkedést tartunk „kivételesnek”, az viszonyítás és értelmezés kérdése. A viszonyítások és értelmezési sémák pedig társadalmi (valamint történelmi és kulturális) meghatározottság jeleit mutatják; Barabási jelenlegi hazájában egyszerűen úgy lehetne fogalmazni, hogy ezen értelmezés (is) „socially patterned”. Érdemes megjegyezni, hogy a *Villanások* eredeti alcíme is a „pattern-eket”, vagyis a *tetteink mögött húzódó rejtett mintákat* emlegette (*The Hidden Pattern Behind Everything We Do*). Sokkal pontosabb megfogalmazás, mint a magyar fordítás (*A jövő kiszámítható*). A szociológia tudománya már 100-120 éve ezen *social pattern*-ek feltárásával foglalkozik, s bár időnként egyes képviselői „elszálltak”, többségük józanabban úgy vélte: „előrejelezni” csak abban az értelemben tudjuk az egyes egyének cselekedeteit, hogy mennyire illeszkednek ezen társadalmi mintákba. Ha például egy társadalomban a középosztály és az elit létszáma 20%-ra tehető, de az egyetemisták között 80%-ban az ő gyermekeik vannak jelen, akkor ezt a szociológia szignifikáns összefüggésnek tekinti, s ennek alapján meg meri „jóslni”, hogy egyes társadalmi rétegek gyerekei mekkora eséllyel kerülnek majd értelmiségi pályákra (még ha természetesen nem is „93%-os” hatékonysággal). Még a mintákból való kilépés is mintákat követ: viszonylag kevesen lesznek például öngyilkosok, de már egy klasszikusunk, Émile Durkheim is kimutatta az öngyilkossági statisztikák társadalmi összefüggéseit.

A fenti, hosszúnak tűnő kitérőt azért éreztem szükségesnek, mert alapvetően félreértésnek érzem Barabási e narratíváját: „[a 20. század elejét követően] a tudósok kimondatlanul is elfogadták azt az alapvető paradigmát, amely azóta is az emberi tevékenység tudományának alapját képezi, hogy viselkedésünk minden gyakorlati szempontból véletlenszerűnek tekinthető. Azaz megjósolhatatlan, alkalmoszerű, körülírhatatlan, előreláthatatlan és szabálytalan” (100-101.). Én, őszintén szólva, nem tudok arról, hogy a „az emberi viselkedés tudománya”, pontosabban tudományai, valaha is ilyen „felismerésre” jutottak volna. „E feltételezés” tehát szerintem is „alapvetően téves”, de nem gondolom, hogy az állítólagos tétel téves voltát a hálózatelmélet fedezte volna fel először. Legfeljebb újrafelfedezte és új nyelven, új szempontok képbe hozatalával újrafogalmazta a társadalomtudományok klasszikus alapfeltevését.

Ezen újrafogalmazás pedig – minden irónia nélkül, a legkomolyabban állítom – releváns, inspiráló és érdekes is lehet e tudományok számára is. Tartok azonban tőle, hogy ez pusztán a *Villanásokból* nem fog kiderülni, kell hozzá Barabási másik könyvének (*Behálózva*) az ismerete is.

Vessünk még egy pillantást a Dózsa-történetre, mivel ez több funkciót is betölt a *Villanásokban*. Egyrészt hatásos eszköz a *suspense* szinten tartására (főleg, mert a könyv eredetileg angolul íródott, tehát olyan olvasóközönség számára, amelynek döntő többsége nem is sejthette előre a brutális befejezést). Másrészt, a minden második fejezetben visszatérő történet 13 + 1 epizódja mintegy megszilárdítja a kötet struktúráját, mivel jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a *Villanások* ne válják mozaikszerűvé. Ráadásul a kihangsúlyozottan *székely* Dózsa⁴ története, amelynek egyik szereplője Barabási őse, illetve, a betét-elbeszélésbe illesztett betét-elbeszélésében maga a *Villanások* szerzője is megjelenik – egy különleges, izgalmas etnikai-kulturális háttérrel vázol a szerző mögé, s ez az Egyesült Államokban, ahol jelenleg él, fontos PR-értékkel bír.⁵

Mindenekelőtt azonban: a történet fő ürügyét Telegdi István jelenti. A magyar főúr már akkor, amikor Bakócz bejelentette megbízását a budai udvarban, „megjósolta”: a felhívásra nyilván sokan jelentkeznek majd a nép köréből (67.), de ezek között felülreprezentáltak lesznek a társadalmi marginálisok, normaszegők, deviánsok (68-69.); másrészt, tömegesen jelentkeznek majd parasztok (70.). „És ha a nemesség zúgolódní kezd, amiért... a jobbágyok robotja és minden rendesen elvégzett munkájuk most ellátatlanul marad... ha szökevénynek tekintik őket és hazatérésüket követelik, vagy, mint hasonló esetekben oly sokszor megtörténik, a hadba vonulók családját és rokonait vetik börtönbe... ha tehát minden bekövetkezik, ezt a csöcseléket, ezt az

⁴ Barabási konzekvensen Székely Györgynek nevezi – s mivel a kortársak valóban így emlegették, ez a reflektált névhasználat elfogadható. A recenzens hangsúlyozni szeretné: ő maga *nem* azért használja főleg a Dózsa nevet, mert hibának tartja a szerző névhasználatát, hanem mert a történelmileg rögzült névhasználati *pattern* rabja.

⁵ E sorok szerzője e bekezdés, és különösen az utolsó mondat kapcsán hangsúlyozni szeretné: mindezt *nem* kritikai éllel, *nem* szurkálódó szándékkal írta. Az egész könyvben egyetlen epizód van, amikor megmoccan ironikus hajlandósága: a „+ 1 epizód” kapcsán, amikor Barabási azt írta le, hogyan „nyomozott” a brassói levéltárban, s hogyan találta meg néhány óra alatt azt a félezer éves dokumentumot, amelynek létét csak sejtve, kifejezetten az után kutatva ment oda (163-170.). A kötet számos története közül ez tűnik számomra a legfantasztikusabbnak. ☺

alantas sokaságot, akiknek fegyvert adtunk a kezébe, hogyan fogjuk immár engedelmességre bírni? (...) Vajon a felfegyverzett jobbágyság nem támad-e a nemesség ellen...?” (id. 72.)

E sorok szerzője ugyan nem tartja magát „látóembernek”, de már a „jóslat” első felvezetésekor elkezdett mocorogni történelmi fél-identitása: hisz’ nyilvánvaló, hogy Telegdi megnyilvánulását nem gyorsíró jegyzőkönyvek rögzítették, hanem utólag, méghozzá nyilvánvaló módon a parasztháború után jegyezték le. Mint kiderült: mindezzel Barabási is mindvégig tisztában volt, s amolyan „slusszpoénna” szánta annak kimutatását: Telegdi prófécijáról egyedül Szerémi György krónikájából tudunk, amely három évtizeddel az események után született. *„Semmi sem könnyebb, mint megjósolni a múltat”* (286.) – írja fanyarul Barabási (méghozzá, egy gyakori stilisztikai fordulatával egy fejezet utolsó mondatában, majd a következő oldalon már Temesvárra repít minket, 1514 júliusába). A fordulat azonban nem teszi semmissé, hogy az utolsó két idézet közötti több mint kétszáz oldalon, tehát a *Villanások* nagyobbik részében problémaként jelenik meg: *„Vajon Telegdi afféle látóember volt, aki előtt személyes látomásokban jelenik meg a jövő? Vagy csak egy megfáradt, aggódó öregember, aki félt minden újdonságtól és változástól?”* (75.)

„Semmi sem könnyebb, mint megjósolni a múltat” – szellemes, bár a történések tudnának mesélni arról, hogyan „változik meg” a múlt is, egyik későbbi korról egy még későbbire való átmenet nyomán. S még mindig a példánál maradva: a Telegdi-ügyben egy történést foglalkoztathat, hogy vajon elhangzott-e egyáltalán a „jóslat”, vagy Szerémi utólagos konstrukciója az egész – a *Villanások* gondolatmenete szempontjából azonban ez másodlagos. Egy gondolat kísérlet erejéig tételizzük fel: a „prófécia” elhangzott, betű szerint úgy, ahogy a krónika leírta – Szerémi még ebben az esetben is csakis abból a perspektívából tartotta lejegyzésre érdemesnek a „jóslatot”, hogy már az írás megkezdésekor tudott annak „valóra válásáról”. Mindig is lehettek bölcs emberek, akik sötét jóslatokat eresztettek meg a várható fejleményekről, s általában rekonstruálhatatlan, hogy ezeknek mekkora hányada vált be. De nem lehetetlen, hogy az 1514 körüli évtizedekben, vagy úgy általában, a 15-16. századi Magyarországon egy parasztlázadás „előrejelzése” elterjedt, szinte már közhelyszerű toposz lehetett. Ne feledjük, hogy éppen Erdélyben történt a Dózsa előtti legnagyobb parasztfelkelés is, 1437-ben (amelyről Telegdi az apja nemzedékétől hallhatott részleteket). S akkor, tehát a Budai Nagy Antal-féle felkelésnél hasonló módon egyesült a szociális feszültség egy vallási mozzanat mozgatóerejével (akkor nevezetesen a huszitizmussal).⁶ Közös még a két felkelésben, hogy a parasztság jobban szituált rétegeit mozgatta meg, bizonyos kismemesi és városi kézműves részvétellel is.

Néhány évtizeddel a parasztháború után, már a török Hódoltság korában így hangzott egy jóslat: *„Egy félelmem [van], ki néhány esztendővel [ezelőtt] is írtam, mondtam nagyságodnak, [hogy] az hódolás engedelme megédesítette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon [rá], és az parasztságban nincs kitől tanulni az Istennek ígését, ugyan azt hiszik, hogy Isten ember[e]ji a törökök, és jó hit [az] övék, azért segíti Isten [őket]. Azon [azaz: attól] félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint im csak mostan is Hegyesd alól megtérvén sok helyen kiáltották.”*⁷ Ez a „jóslat” nem is volt olyan abszurd, mint ahogy mai perspektívából gondolhatnánk, hisz’ például a Balkánon valóban voltak rétegek, akik muszlim hitre térésükkel törtek ki addigi marginális helyzetükből. Magyarország vonatkozásában azonban nem jött be az előrejelzés, s éppen ezért csak véletlenül köszönhetően maradt fenn, nem publikációban, hanem egy magánlevélben.

A *Villanások* gondolatmenete szempontjából másodlagos, de említésre méltó: Telegdi (Szerémi) konstrukciója nem annyira a történelmi tényeknek, mint inkább a nemesség öngazoló ideológiájának felelt meg; kevésbé eufemisztikusan: hamis volt. 1514-ben ugyanis nem a „csőcselék”, nem a marginális, a leginkább nyomorgó rétegek lázadtak fel, hanem a jobbágyság leginkább gyarapodó, felfelé törekvő rétege. A nemesség két és fél évtizede – tehát gyakorlatilag Mátyás 1490-es halála óta – szisztematikusan próbálta visszanyomni ezt a felfelé törekvést. Egészen csekély cinizmus kell csak ahhoz, hogy úgy fogalmazzunk: könnyen megjósolhatjuk az olyan lázadást, amelyet mi provokálunk ki.

A recenzens korábban rossz lelkiismerettel tett kritikai megjegyzést a fordításra, hisz’ nem vette kezébe az eredeti könyvet. Így egyes, kisebb jelentőségű hibák esetén nem tudja, hogy azok melyik fázisban került a könyvbe. *„1444-ben Hunyadi János a templomban járva bizonyára látta a dicsőséges téli hadjárat idején zsákmányolt török zászlókat”* (83.) – nyilván látta, mert ő

⁶ A csehországi eredetű huszitizmus ellen akkor már közel két évtizede harcolt Zsigmond király és császár – „keresztes háború” keretében. Még Mátyás is „keresztes hadjáratnak” próbálta eladni csehországi hódításait az 1460-as években. Mintegy félszáz ún. kései (tehát 14-15. századi) keresztes hadjáratot tartanak számon, nem is beszélve a megbízások és tervek tömegéről, amelyekből nem lett semmi. A kortársaknak valószínűleg szeme sem rebben, ha Bakócz a megbízás után lelkes látszatevékenységbe kezd. S tulajdonképpen még az sem lehetetlen, hogy a Dózsa-féle megbízást is csak ilyen PR-akciónak szánta: ha a hadjárat elfoglal néhány észak-balkáni erődöt, tiszta haszon, de ha nem történik semmi érdemleges, az sem baj.

⁷ Csányi Ákos, Nádasy Tamás bizalmas embere írta levelében a nádornak (id. Várkonyi Gábor 2009. *Ünnepek és hétköznapiak. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*, Budapest: General Press, 43. p.).

helyezte el ott azokat, abban az évben, amikor éppen befejezte a hadjáratot (amelyet gyakrabban szoktak „hosszú hadjáratnak”, mint „télinek” nevezni). 1514-ben a vajdát anakronisztikus „Erdély uralkodójának” nevezni, „csak” Erdély *ura* lehetett (232.); a „*kronstadti szászokat*” a mai magyar szövegkörnyezetben inkább „brassóiaknak” kellene nevezni (232.); Dózsa korában valóban Nándorfehérvárról beszélünk, de a *Villanások* 21. század kapcsán is emlegeti, amikor célszerűbb a Belgrád formát használni (234.).

Az ilyen és ehhez hasonló hibák azonban nem számosak, és nem jelentősek a könyv egészének szempontjából. Egyáltalán, a recenzens maga is meglepődött, amikor újraolvasta írását: szövege alapvetően kritikusabb benyomást kelt, mint ahogy eredetileg gondolta volna. Úgy látszik, a recenzióírás végeredménye éppúgy megjósolhatatlan, mint a jövő.

Vagy a múlt.